

Игор М. Симановић*

Универзитет у Бањалуци

Филолошки факултет

Катедра за Србистику

<https://orcid.org/0009-0000-1911-4882>

СЛИКА БУДУЋЕГ СВИЈЕТА И ЧОВЈЕКА У ПОЕМИ „ВЕЛИКИ ИНКВИЗИТОР” Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГ

Поема „Велики инквизитор”, једно од централних мјеста романа *Браћа Карамазови*, али и цјелокупног стваралаштва Достојевског, написана је и објављена прије скоро 150 година. Међутим, чини се да је за пуно разумијевање пројекције „будуће историје свијета и човјечанства”, како је велики инквизитор без устезања најављује, најпозванији управо човјек 21. вијека, у чијој су се егзистенцији у пуној мјери оваплотиле све њене димензије. Апокалиптична визија будућег свијета и човјека, урођеног у беспоштедно служење материјалном принципу конзумеризма, који га све више одвлачи од темељних духовних вриједности, снажно је утиснут у редове *Поеме*. Водећи се ширим оквиром разумијевања поетике Достојевског, а која у фокус поставља његово књижевно обликовање *сна о блаженствима*, те филозофском расправом Зорана Арсовића *Поетика ошћетливијих свијетова*, као оквиром за промишљање, у овом раду указаће се на мјеста гдје Достојевски јасно показује и најављује будућу перспективу човјечанства која измиче хришћанском поимању свијета и преводи га у сотонски принцип савремене егзистенције.

Кључне ријечи: Достојевски, велики инквизитор, Христ, ђаво, будућност, материјално/духовно, слобода, срећа, побуна

І. Увод

Пета књига романа *Браћа Карамазови*, у петом поглављу, донијела је „Поему о великом инквизитору” која, несумњиво, представља централно мјесто романа, али и једно од централних мјеста за разумијевање поетике Достојевског – коначно, једно од класичних мјеста свјетске књижевности. Као такво, вјероватно не постоји ниједно друго мјесто из овог великог опуса које је у толикој мјери било предмет засебних проучавања, гдје је *Поема*¹, *неријетко*, али не и *неојравдано*, била *исцрпну-*

¹igor.simanovic@flf.unibl.org

Упркос честом и, нажалост, скоро уобичајеном, именовању Иванове *поеме* као *лејенде*, у овом раду искључиво ћемо користити жанровско одређење *поеме*, због тога што упућује на неке од кључних жанровских интенција Достојевског. О томе смо писали у раду: Симановић, Игор (2019), „Велики

та из контекста романа и промишљана као уметнућа прича. Осим бројних увида који су интелектуални дио монографских студија о Достојевском, код нас посебно вриједи издвојити двије публикације, а именно два зборника радова, посвећена искључиво поеми „Велики инквизитор”: 1. *Легенда о Великом инквизитору* (Подгорица, Цид, 1998), који је донио на једном мјесту издвојене текстове Владимира Соловјова (Владимир Сергеевич Соловьёв), Константина Леонтьева (Константин Николаевич Леонтьев), Василија Розанова (Василий Васильевич Розанов), Сергеја Булгакова (Сергей Николаевич Булгаков), Николаја Берђајева (Николай Александрович Бердяев) и Семјона Франка (Семён Людвигович Франк), дакле, првенствено руских филозофа, религиозних мислилаца, али и pjesника и књижевних критичара, који су већ од објављивања романа препознали потенцијал *Поеме* и поставили темеље за њено разумијевање; 2. *Савремена читања Великог инквизитора* (Београд, Вулкан, 2020), зборник радова који је настао као резултат обиљежавања јубилеја везаних за објављивање књиге, те за живот Достојевског, донио је десет радова, нових увида српске науке о књижевности о проблемима које *Поема* актуелизује. На маргини неких размишљања свакако је указано на неке тачке *Поеме* које упућују на оквир који је овдје постављен (Неда Андрић, „Поема о Великом инквизитору и савремени мит о срећи”; Јован Попов, „Два лица тоталитаризма: Шигаљев и Велики инквизитор”; Давор Џалто, „Велики Инквизитор: једно анархистичко читање”; Милена Ђорђевић, „Поема о Великом Инквизитору: изазов једног (не)могућег политичког читања”).

Уз апсолутно поштовање према свему претходно изреченом, без обзира да ли се *Поема* тумачи у смјеру антрополошког оптимизма, како је, рецимо, види Берђајев,² или се пак њен завршетак препознаје као знак антрополошког песимизма, чему се, на примјер, приклања наш Никола Милошевић,³ није намјера да се овдје улази у полемику са свим тим разнородним тумачењима. Циљ овог рада је да „Великог инквизитора” постави у један шири поетички оквир, како би се, кроз потрагу за *сном о блаженству*, несумњиво једном константом у стваралаштву Достојевског, показало у коликој мјери *Поема* суштински екстраполира будућу слику свијета и човјека.

инквизитор Ф. М. Достојевског: легенда или поема?”, у: *Филолој*, год. 2020, број 21, 304–320.

2 „Дубину хришћанства код Достојевског треба тражити пре свега у његовом односу према човеку и човековој судбини. Такав однос према човеку могућан је само у хришћанском сазнању. Код Достојевског то је било стваралаштво унутар хришћанства. [...] Достојевски је извео последње закључке из хришћанског антропоцентризма. Религија коначно захвата човекове духовне дубине. Та се духовна дубина враћа човеку. И то се не збива тако као што то бива у немачком сазнању и мистици, или немачком идеализму. Код њих се у духовним дубинама губи и ишчезава у Божанству људски лик. Код Достојевског и у највећим дубинама људски лик бива сачуван” (BERĐAJEV 1982: 363).

3 „Филозофска поема Ивана Карамазова је похвала Христовој узвишеној визији људске природе иза које стоји његова жеља да му људи приђу слободно, а не под принудом. Међутим, они тумачи Достојевског који би у томе хтели да виде неку врсту теодицеје, губе из вида да ’Легенда’ додуше заиста представља похвалу Христовом узвишеном погледу на човека и његове вредносне могућности, али да она уједно представља и покуду због тога што ова узвишена представа о човеку не одговара стварности. Христов одлазак са сцене индиректно то и потврђује. У оквирима саме ’Легенде’ не слуту се никакав оптимистички исход дилеме о којој је реч. Инквизитор је неправедан и нехуман, али добро оцењује људско срце. Христ је, напротив, узвишен и праведан, али се у људско срце не разуме – то је једина права порука ’Легенде о великом инквизитору’” (MILOŠEVIĆ 1981: 346).

Значење ријечи *екстрайолација* код нас се првенствено узима као „проширивање законитости или закључака установљених за једно подручје на шире још неиспитано подручје” или, у математичком смислу, „метод за израчунавање приближне вредности неке функције $f(x)$ ван интервала у којем су нам њене вредности у низу тачака дате или познате” (КЛАЈН, ШИПКА 2008: 427). Поједностављено, појам *екстрайолације* може се прихватити као предвиђање будућих вриједности на темељу постојећих података.

Оно чиме располажемо као полазном тачком промишљања је библијска епизода везана за кушање Христа у пустињи, односно три питања Сотонина и три одговора Христовог.⁴ Изговарајући *Поему*, Иван Карамазов заправо понавља епизоду из *Јеванђеља по Матфеју*, с тим да је развија у антрополошком смјеру, односно у смјеру дефинисања позиције човјека у историјском времену, оголивши до дна одређене кључне тачке људске егзистенције. Већ на почетку дијалога између заточеног Христа и горљивог инквизитора, Достојевски поставља оквир садржан у трима питањима „великог духа”, „страшног и паметног духа, духа самоуништавања и небића”, како га именује. У та три питања, тј. онемо што су књиге записале као искушење у пустињи, велики инквизитор препознаје истину овога свијета. Када би та три питања, хипотетички, била изгубљена, па би их поново требало ваставити, сви мудраци, филозофи и пјесници овога свијета не би могли изнова да смисле такав оквир који би у само три реченице одразио „будућу историју света и човечанства. [...] Јер у та три питања као да је скупљена у једну целину и предсказана сва потоња историја човечанства и дата три облика у којима ће се спојити све неразрешиве историјске противречности човечије природе на целој земљи. Тада се то још није могло тако видети, јер је будућност била непозната, али сад, кад је прошло петнаест векова, ми видимо да је у та три питања све у толикој мери погођено и предсказано и тако се показало као истинито да им се ништа више не може додати ни одузети” (DOSTOJEVSKI 1981: 276–277).

Иако на први поглед дјелује помало претенциозно, да ли је Велики инквизитор, суштински, у праву?

Временске равни које *Поема* настоји да сједини и заокружи у јединствен историјски процес обухватају библијско вријеме Христових искушења као полазну тачку, затим период шпанске инквизиције у 16. вијеку, те 19. вијек као тренутак настанка Иванове расправе (укључујући и тренутак у коме Достојевски исписује роман); коначно, 21. вијек као завршна перспектива из које се једино и може самјерити инквизиторова злокобна визија будућег свијета и човјека.

Очигледна је интенција Достојевског да се вријеме позиционира у једну тачку сингуларности која, у извјесном смислу, означава крај времена због способности

4 „3. И приступи к њему кушач и рече: ако си син Божиј, реци да камење ово хљебови постану. 4. А он одговори и рече: писано је: не живи човјек о самом хљебу, но о свакој ријечи која излази из уста Божијих. 5. Тада одведе га ђаво у свети град и постави га наврх цркве; 6. Па му рече: ако си син Божиј, скочи доље, јер у писму стоји да ће анђелима својијем заповједити за тебе, и узеће те на руке, да гдје не запнеш за камен ногом својом. 7. А Исус рече њему: али и то стоји написано: немој кушати Господа Бога својега. 8. Опет узе га ђаво и одведе на гору врло високу, и показа му сва царства овога свијета и славу њихову. 9. И рече му: све ово даћу теби ако паднеш и поклониш ми се. 10. тада рече њему Исус: иди од мене, сотоно: јер стоји написано: Господу Богу својему поклањај се и њему јединоме служи” (*Јеванђеље по Матфеју*: 4/3–4/10).

да се у њој сажме суштина егзистенције модерног човјека. Самим тим, дијаметрално је супротна тачки сингуларности теорије Великог праска која одређује настанак Васељене и почетак времена. Такође, и због чињенице да инквизиторова концепција времена искључује божанску примисао, а с друге стране, како Стивен Хокинг наводи, многим се не допада „замисао да време има почетак, вероватно зато што подсећа на божански уплив. (Католичка црква, напротив, прихватила је модел Великог праска и 1951. званично је прогласила да је он у сагласности са Библијом.)” (HOKING 2021: 68).

II. Космологија Ивана Карамазова

Иако се *Поема* може анализирати као засебна цјелина, да би се њена функција у роману могла у потпуности схватити, нужно је вратити је у контекст. Јер, у оквиру 5. поглавља поема „Велики инквизитор” врло прецизно је позиционирана као завршна тачка успостављања онога што бисмо могли именовати као *космологију Ивана Карамазова*. Наиме, Иван припрема разговор са Аљошом као потребу да га упозна „једном засвагда”, али и да њега „са собом упозна”, у оквиру чега успоставља тродјелну структуру слике свијета као заокружене цјелине, гдје су узрочно-последичне релације јасно дефинисане:

1. Идеја Бога. На врху тог устројства налази се Бог: „И зато изјављујем да једноставно и стварно прихватам бога. [...] Дакле, прихватам Бога, и не само радо, већ поред тога прихватам и његову премудрост, и циљ његов, који су нам потпуно непознати; верујем у поредак света, у смисао живота, верујем у вечну хармонију у којој ћемо се, наводно, сви сјединити, верујем у *Реч*, којој тежи васиона и која сама 'беше у бога' и која сама и јесте бог, и све остало, и тако даље до бесконачности” (DOSTOJEVSKI 1981a: 258).

Иван ниједног тренутка себи не допушта да на почетку дијалога доведе у питање постојање идеје врховног бића као створитеља Васељене, самим тим и нама познатог свијета. На темељу оваквог, на први поглед потпуно децидног става (за сада треба бити стрпљив и допустити да се његова дијалектика развије до краја), Иван, сасвим логично и природно изводи други ниво (сферу) властите космологије:

2. Физички (реални) свијет: [...] ако бог постоји и ако је заиста створио земљу, онда ју је, као што нам је сасвим познато, створио по Еуклидовој геометрији, а ум човеков само са представом о три димензије простора” (DOSTOJEVSKI 1981a: 258). Наравно, Иваново широко образовање и скоро научна прецизност, ни овдје не допушта паушалност и тек случајно позивање на Еуклидову геометрију. Подсјећања ради, старогрчки математичар Еуклид (око 300. године п. н. е.) расправом о геометрији *Елементи* утемељио је 465 теорема за које се скоро 2000 година сматрало да *прецизно описују физички свијет и представљају основу за његово разумевање*.

Систематично, слиједећи успостављени модел, Иван Карамазов из овога успоставља трећу, коначну, сферу слике свијета, а која је, по свему, *филозофска димензија* његовог поимања:

3. „Међутим, било је и чак и сада има математичара и филозофа, и то изванредних, који сумњају да је цела васиона, или још шире – све што постоји, било

створено по Еуклидовој геометрији, и усуђују се да замишљају како се две паралелне линије, које се по Еуклиду никако не могу сећи на земљи, можда пресецају негде у бесконачности” (DOSTOJEVSKI 1981a: 258). Наравно да ни трећи ниво Иванове космологије није случајан: тек у 19. вијеку, практично у периоду који непосредно претходи исписивању романа Достојевског, јавља се тзв. нееуклидска геометрија, која оспорава неке Еуклидове постулате, између тога и онај о паралелности права: „Различите претпоставке о томе колико права које пролазе кроз тачку која се не налази на датој правој може бити паралелно са том правом, довеле су до настанка хиперболичне и елиптичне геометрије. Математичари су морали да напусте идеју о јединој правој геометрији; нису дали себи у задатак да открију математичке системе већ да их осмисле бирајући конзистентне аксиоме и прочитавајући теореме које би могле из њих да се изведу” (Бриџаника: 46–47).

Очигледно је да, полазећи од идеје, која се, априори, некритички прихвата и преузима као таква, преко конкретне физичке реализације те идеје, до самог мишљења које коначно тежи обликовању стварности, Иван Карамазов припрема оквир за *иронијску деитронијацију* успостављене слике свијета (Аљоши није остављен простор за оспоравање ниједног од ових аспеката јер Иванова космологија привидном објективношћу заклања субјективни став).⁵

Иронијска детронијација иде у супротном смјеру: и даље задржавајући иронијску маску [„Ја сам, драги мој, одлучио овако: ако ја чак ни ово не могу схватити, како онда могу бога да схватим. Ја понизно признајем да немам никакве способности за решавање таквих питања; ја имам еуклидовски, земаљски ум и како, онда, ми да решавамо оно што није од овог света”, (DOSTOJEVSKI 1981a: 258)], Иван износи темељни проблем који ће искористити као својеврсну одскачну даску за заснивање своје кључне тезе рушења идеје Бога, а то је неприхватање и рушење устројства божјег свијета: „Е, онда замисли да ја, у крајњој консеквенци, овај свет божји не прихватам, иако знам да постоји, ипак га уопште не одобравам нити признајем. То не значи да ја бога не прихватам, схвати то, већ свет који је он створио, свет божји не прихватам и не могу се сложити да га прихватим” (DOSTOJEVSKI 1981a: 258).⁶

Иванова аргументација, којом доводи у питање устројство божјег свијета, у цјелини темељи се на сликама патње и страдања дјете, јединих истинских праведника у изложеној космологији. О патњи одраслих се не говори, „они су појели јабуку и нека иду дођавола, и нека их све ђаво носи” (DOSTOJEVSKI 1981a: 266),

5 Сви елементи сократовског иронијског модела су препознатљиви. Овдје их нећемо посебно развијати јер би нашу анализу одвукли од оквира предвиђеног овим радом. Напомињемо да се аутор овог рада интензивно бави проблемом ироније у књижевном тексту, посебно код Достојевског, у студији која ускоро излази из штампе.

6 „Напомињем: верујем као дете да ће се све патње ублажити и залечити, да ће сва увредљива коичност људских противречности нестати као бедно привиђење, као гнусна измишљотина немоћног и мајушног као атом човековог еуклидовског ума, да ће се, најзад, у финалу развоја света, у тренутку вечне хармоније, десити и појавити нешто тако драгоцено да ће га бити довољно за сва срца, за задовољавање свих незадовољстава, за искупљење свих злочина људских и све крви коју су пролили, биће довољно да би било могућно не само опростити, него и оправдати све што се десило људима, нека, нека све то буде и нека се догоди, али ја то не прихватам и нећу да прихватим! Нека се чак и паралелне линије пресеку и ја лично то видим: видећу и казаћу да су се пресекле, а ипак нећу прихватити” (DOSTOJEVSKI 1981a: 258–259).

али, зашто дјеца? Из Иванове космологије отима се истовремено јововски крик – огроман онтолошки понор и питање због чега праведници страдају, а безбожници живе, старе и богате се; али и *йромейјска йобуна* као израз и дух дубоког и суштинског немирења са неправдом и неприхватање чињенице да ће се досезање будуће вјечне хармоније морати искупити патњом невиних: зашто су и дјеца „такође доспела у материјал и собом наћудрила за неког другог будућу хармонију”, зашто солидарност у гријеху мора обухватити и дјецу, јер „ако је истина заиста у томе да су и она солидарна са очевима у свим преступима њиховом, онда та истина, наравно, није од овог света и мени је несхватљива” (DOSTOJEVSKI 1981a: 268).

Сасвим је логично да је 4. поглавље 5. књиге насловљено као „Побуна”, те да претходи исписивању (казивању) *Поеме*. За разлику од Јова, који, наравно, своју побуну не може провести досљедно, до краја, јер потпуно негирање апсолута коме се обраћа, и кога прозива својим дилемама, значило би и негирање њега самог, јер Јов и није ништа друго до ријеч Бога;⁷ Достојевски пушта Ивана да своју побуну доведе до крајњих консеквенци и проведе иронијску детронизацију до краја – након што је дезинтегрисао слику божјег свијета, предаје ријеч Великом инквизитору који има задатак да коначно и неопозиво сруши идеју Бога, трансформишући јеванђеоску причу о Христовим искушењима у издизање сотонског принципа преко кога се екстраполира нова, будућа слика свијета и човјека, а која одражава и стање модерне егзистенције.

III. *Поема* као оквир иронијске детронизације слике свијета

Овдје нећемо непотребно образлагати комплетан ток дијалога већ ћемо фокус задржати само на првом искушењу/питању и првом одговору јер поставља питање и проблем слободе, несумњиво темељно питање модерности/модерног човјека, односно шта за нас данас представља појам слободе: „Ако си син Божиј, реци да камење ово хљебови постану. А он одговори и рече: писано је: не живи човјек о самом хљебу, но о свакој ријечи која излази из уста Божијих.”

Насупрот темељном хришћанском принципу слободне вјере, који небеско/духовно бескомпромисно надређује земаљском/материјалном, велики инквизитор управо на томе гради своју „кулу вавилонску”, на којој ће се утемељити слика будућег „божјег свијета”: „Уместо да овладаш људском слободом, ти си је увећао и заувек оптеретио њеним мукама душевно царство човеково. Ти си пожелио слободну љубав човекову, да слободно пође за тобом, примамљен и занет тобом. Уместо по строгом древном закону, човек је сада морао слободним срцем да одлучује сам шта је добро, а шта је зло, имајући за узор само твој лик пред собом, али зар је могуће да ниси помислио да ће он, најзад, одбацити и чак оспорити и твој лик, и твоју истину, ако га оптерете тако страшним бременом као што је слобода избора?”

Истицање материјалног принципа насупрот духовном, инсистирање на земаљском хљебу насупрот небеском, неизоставно води ка томе да ће људи оваквим избором прогласити себе за богове, али ће неповратно изгубити слободу јер ће се

7 Не треба испустити из вида да Јов суштински не претендује да добије коначан одговор. Само јављање Господа из вихора и обраћање (гдје практично изостају разрјешења претходно постављених дилема), за Јова представља тријумф његове властите вјере јер је поново из позиције изопштеника из божјег свијета, како се Јов мора осјећати, враћен и прихваћен као његова нераздружива честица.

морати клањати новим дожанствима који су господари хљеба/царства земаљског. Шта значи та слобода? Признавање неког новог *ајсолуџа* коме ће се људи добровољно потчинити и остати помирени са обичним, земаљским и пролазним, прихватити сопствену ограниченост, одрећи се своје слободе и имати хљеба земаљског, умирити се и живјети у привидном благостању. Коначно, одрећи се слободе, односно слободне људске личности и досезања Истине и Вјечности каква се може спознати само у Христу.

Ради бољег разумијевања, призивамо Албера Камија, који на овом мјесту сјајно *чиџа* Достојевског: „Проблем *слободе* *по себи* нема смисла. Јер је он на један сасвим други начин везан за проблем Бога. Сазнање да ли је човек слободан захтева и сазнање о томе да ли он може да има господара. Посебна апсурдност овог проблема долази од тога што му сам појам, који омогућује проблем слободе, истовремено одузима сав његов смисао. Јер пред Богом мање постоји проблем слободе него проблем зла. Знамо алтернативу: или нисмо слободни и свемоћни, и Бог је одговоран за зло, или смо слободни и одговорни, али Бог није свемоћан” (КАМИ 1999: 93). Начелно, Ками успоставља релацију између *теодицеје* и *антиројтеодицеје* (тј. питања одговорности Бога, односно човјека, за зло у свијету), гдје удаљавање од дожанског и промовисање такве слободе нужно мора произвести нову врсту индивидуализма. Када Велики инквизитор доврши трансформацију Христових искушења и умјесто слободе, вјере и царства небеског, устоличи материјални принцип ауторитета, чуда и власти земаљске, сакривајући се иза *шајне*, он практично промовише будућу слику свијета у којој ће бити радикално промијењен однос модерног човјека према поимању зла. Заstraшујуће пророчки, нажалост данас тако препознатљиво, одјекују ријечи великог инквизитора у којима је сажета срж модерне егзистенције: „Добијајући хлеб од нас, они ће, наравно, јасно видети да ми њихов хлеб, њиховим рукама стечен, узимамо од њих да би им га поделили, без икаквог чуда; видеће да ми нисмо претворили камење у хлебова, али ће се заиста више него самом хлебу радовати томе што га добијају из руку наших! Јер ће сувише добро памтити да су се раније, без нас, хлебови које су стекли, претварали у њиховим рукама само у камење, а када су се вратили нама, онда се само камење у њиховим рукама претворило у хлебова. Сувише, сувише ће добро оценити шта значи покорити се једном заувек!” (DOSTOJEVSKI 1981a: 283). Наслањајући се на Иглтонову расправу *О злу*, а промишљајући проблем и питање модерности у расправи *Поеџика о џеџој свијеџа*, Зоран Арсовић исправно резимира да „одавно више није ријеч о томе да се неко зло или катастрофа искоријени, већ да се њима управља у профитабилном правцу. Дакле, ствар више није у борби са злом, већ у некој врсти рачунице с њим – менаџменту. Није циљ болест лијечити, већ од разбољелости чинити добит (са злим и по злу тикве садити)” (АРСОВИЋ 2019: 221).

Сотонска слика будућег свијета је ту – чиста, јасна и сведена у ријечима великог инквизитора. Свијет из кога је Бог коначно и неопозиво протјеран, а напокон с муком освојена слобода сведена на испразни конзумеризам који човјеково досезање среће изједначава са позицијом „сите животиње”, која постепено, затрпана материјалним, губи способност, и потребу, да *мисли* координате златног кавеза у који је намамљена. Велики Гете нам је показао колико је тај тренутак опасан: када

Фауст одбаци *Ријеч*, Логос и прапочетак свега, тј. када *мишљење* постане излишно, и огласи *Дјело* као принцип властите егзистенције, Мефистофелес ће се усправити и показати – демон је позван да успостави своју власт над човјеком.⁸ Стога, не изненађује Гетеова кованица *VELOZIFERSKI* (њем. *das Veloziferische*) – неологизам сложен од *velocità* (италијански за „брзина“) и *luziferisch* („луциферски“) – пишчева властита метафора којом је покушао да ослика акцелерацију модерног свијета – стање убрзаности модерног друштва, често повезано с губитком смисла, испразношћу и површношћу. И Арсовић је на том трагу: „Није ли онда ред признати: ђаволске радње модерне су до те мјере да је то опасно игнорисати, ђаволски опасно! Глобално село *њо милости ђавола!* Ђаво као omnipotentно начело једног лакрдијашког друштва, једне грандиозне површности и перфектног управљања временом које расипа до смрти. Лудило пресвучено у костим нормалног (стално распамећивање), систем безочних подвала путем махнитога убрзања времена и простора (брзина конститутивно повезана с једним *увијек више* одувијек је била у домену ђавола)“ (АРСОВИЋ 2019: 236).

Оно што велики инквизитор нуди и креира као слику будућег свијета, човјека и егзистенције, гдје се појам *слободе* опасно изврће у своју супротност, а *срећа* не одређује као посљедица било какве унутрашње духовне испуњености, већ постаје искључиво мјерљива материјалним,⁹ колико год наизглед представљало специфичност у опусу Достојевског, никако не смије бити истргнуто изван његових укупних поетских оквира.

Наиме, ако код Достојевског треба посегнути за неком константом која прожима све његове велике романе, онда је то *трајање за сном о блаженству* које се у свијести његових ликова најчешће манифестује у облику визије савршеног, божанског стања човјечанства, духовне обнове и својеврсне визије раја, дијаметрално супротне суровој земаљској реалности гријеха и патње. То су, у правилу, карактеристични тренуци кризе свијести, често узроковани болешћу, тугом или осјећајем кривице, који воде ка интензивним визијама апсолутне среће и склада, хармоније, осјећаја сједињења са свијетом – након њих, открива се „живи лик истине“¹⁰ која се искључиво темељи у хришћанским оквирима поимања свијета, гдје љубав, вјера и

8 Још прије, застрашујућа трансформација Магбета довршава се кад одлучује да побије Магдафову жену и дјецу, а Шекспир врхунски препознаје тренутак предавања у руке демону [„Никад ни најтренутнији смрт / не постиже се, не иде’л с одлуком / И дело одмах. Од сад занавек / Првенац мога срца биће ми / Првенац моје руке. Ево сад / Да делом своју миса крунишем, / Нек смишљено и извршено буде“ (ШЕКСПИР 2003: 98)]. И Јаго ће одбаци своју маску и показати право ђаволско лице тек кад Отело одбаци све недоумице и сумње и коначно затражи од њега отров да убије Дездемону – све до тог тренутка Јаго држи своју жртву у простору полуистина (јер ђаво увијек барата полуистинама, човјек је тај који доноси одлуку и отвара свијест демонском): „Немојте отровом; удавите је у њеној постељи – у истој постељи коју је окаљала“ (ШЕКСПИР 2011: 1627).

9 „Они ће немоћно дрхтати од гнева нашег, умови њихови постаће плашљиви, очи њихове постаће плачљиве као у деце и жена, али ће на наш миг тако лако прелазити ка весељу и смеху, ведрој радости и срећној детињој песмици. Да ми ћемо их присилити да раде, али у време слободно од труда организоваћемо им живот као дечју игру, са дечјим песмама, хором, невиним играма. О, ми ћемо им дозволити и грех, они су слаби и немоћни, и волеће нас као деца зато што смо им дозволити да греше“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 284).

10 Колико су снови и сновиђења битни за разумијевање укупне поетике Достојевског, видјети: Жижовић, Оливера (2013), *Живи лик истине Достојевског*, Београд: Конрас.

праштање представљају доминантне константе.

Оно што велики инквизитор нуди будућем човјечанству такође је једна варијанта *сна о блаженствима*, с тим да се укида хришћанска димензија, а успоставља демонски оквир досезања тог блаженства, темељен не на љубави, вјери и опросту, већ на натчовјештву и стању тупе поробљености човјечанства. Јер сотонски принцип, ђаволски лукаво, заодијева се плаштом свеопште хуманости; изврће истину у лаж и то изокренуто поставља на мјесто истине: „Сатански дух одједном није ђаволски, не дај боже, већ се промовише искључиво као људски (нека врста пројекта хуманости) – од човјека за човјека. Постаје услов људског, уистину људског. Формира онај свевладајући *позитивни дух епохе*, који се тако суптилно увлачи и присно прожима опште мњење да га и не примјећујемо [...]. Једини човјеков Бог човјек је сам – *homo homini Deus!* Након Бога човјечанство има бити Бог. Но испод овог налицканог појма, а откриће то ђаво (главом и брадом) Ивану Карамазову, крило се увијек једно: *Ego mihi Deus*. Задња ријеч модерног духа. И прва Сатанина! Гурати човјека што даље од Бога, што ће са собом, без могућности грешке, повући двоструко ропство: друштвено и духовно” (АРСОВИЋ: 298).

Заиста, прави епилог *Поеме* који сугерише екстраполацију времена треба потражити у Ивановом сомнамбулном разговору са Сатаном, гдје ће пуна тежина његовог идејног концепта усмјереног на коначно рушење Бога разоткрити му сву трагичност будуће визије свијета. Јер ђаво врло добро зна да треба почети тако да човјечанство уништи идеју Бога: „Чим се човечанство уопште одрекне бога (а ја верујем да ће тај период – паралела геолошким периодима – доћи), онда ће сами по себи, без људождерства, пасти и сви ранији погледи на свет и, што је најважније, сав ранији морал, и настаће све ново. Људи ће се ујединити да узму од живота све што он може дати, али обавезно за срећу и радост само у овдашњем свету. Човек ће се уздићи духом божанске, титанске гордости и биће човекобог” (DOSTOJEVSKI 1981b: 353).

Суочен са истином, овај пут са ђаволском истином, са посљедицама детронизације Бога и промовисањем будуће слике свијета у коме је све дозвољено, па и злочин који је на његовој идејној подлози починио Смердјаков, доводе Ивана Карамазова у специфично стање бунила, избачености из центра, неспособног да пронађе властито средиште, кафкијански модерног и заробљеног у тјескобној стварности која тамнички уоквирује људску свијест.

IV. Закључак

Достојевски је бескомпромисан: свијет без Бога је недопустив. Сваки идејни концепт који негира улогу божанске примисли нужно води ка одређеној кризи свијести – концепт великог инквизитора/Ивана Карамазова нужно води ка колективној кризи свијести и деформисању темељних духовних принципа.

Како онда разумјети Христов пољубац на крају *Поеме*, након чега одлази низ мрачне севиљске улице и оставља старца, коме пољубац гори на срцу?

Није то никакав знак антрополошког песимизма и препуштања судбине свијета Великом инквизитору и његовим сљедбеницима. Напротив, овај тренутак треба посматрати управо у прометејском духу немирења са будућим устројством свијета које промовише Иванова поема. Ако је савремени свијет, модерни свијет,

заиста постао ђавоље игралиште, онако како га је Велики инквизитор антиципирао, нужност очувања оног чистог прометејског духа побуне постаје *модерна нужност*. Лик Сина Божијег не учи нас само добротољубљу, већ тражи од нас непристајање на зло и неправду, а равнодушност модерног човјека, уроњеног у беспоговорно служење материјалном, управо промовише такав модел људске егзистенције.

Цитирана литература

- АРСОВИЋ 2019: АРСОВИЋ, Зоран, *Поетика отетог свијета*, Бањалука: Друштво чланова Матице српске у Републици Српској.
- BERĐAJEV 1982: BERĐAJEV, Nikolaj, *Pogled na svet F. M. Dostojevskog*, u: BERĐAJEV, Nikolaj, *Nova religijska svest i društvena realnost – Pogled na svet F. M. Dostojevskog*, preveo Mirko Đorđević, Edicija „Dostojevski kao mislilac”, priredio Nikola Milošević, knjiga 7, Beograd: Partizanska knjiga. [orig.] БЕРЃАЈЕВ, Николај, *Поглед на свет Ф. М. Достојевског*, у: БЕРЃАЈЕВ, Николај, *Нова религијска свест и друштвена реалност – Поглед на свет Ф. М. Достојевског*, превео Мирко Ђорђевић, Едиција „Достојевски као мислилац”, приредио Никола Милошевић, књига 7, Београд: Партизанска књига.
- БРИТАНИКА 2005: *Британика (сажето издање)*, књига 6, Београд: Политика.
- ЖИЖОВИЋ 2013: ЖИЖОВИЋ, Оливера, *Живи лик истине Достојевског*, Београд: Конрас.
- КАМИ 1999: КАМИ, Alber, *Mit o Sizifu*, prevela Vesna Injac, Beograd: Mono, topos & manana press. [orig.] КАМИ, Албер, *Мит о Сизифу*, превела Весна Ињац, Београд: Mono, topos & manana press.
- КЛАЈН, ШИПКА 2008: КЛАЈН, Иван и ШИПКА, Милан, *Велики речник страних речи и израза*, треће допуњено и исправљено издање, Нови Сад: Прометеј.
- ЛЕГЕНДА О ВЕЛИКОМ ИНКВИЗИТОРУ 1998: *Легенда о Великом инквизитору*, превели Петар Буњак, Јован Максимовић, Милан Чолић, Мирко Ђорђевић, Подгорица: Цид.
- МИЛОШЕВИЋ 1981: МИЛОШЕВИЋ, Nikola, *Dostojevski kao mislilac*, Edicija „Dostojevski kao mislilac”, priredio Nikola Milošević, knjiga 1, Beograd: Partizanska knjiga. [orig.] МИЛОШЕВИЋ, Никола, *Достојевски као мислилац*, Едиција „Достојевски као мислилац”, приредио Никола Милошевић, књига 1, Београд: Партизанска књига.
- САВРЕМЕНА ЧИТАЊА ВЕЛИКОГ ИНКВИЗИТОРА 2020: *Савремена читања Великог инквизитора*, приредили Давор Џалто и Данијела Марковић, Београд: Вулкан.
- СИМАНОВИЋ 2019: СИМАНОВИЋ, Игор, „Велики инквизитор Ф. М. Достојевског: легенда или поема?”, *Филолог*, год. 2020, број 21, 304–320.
- НОКИНГ 2021: НОКИНГ, Stiven, *Kratka povest vremena*, Beograd: Vulkan. [orig.] ХОКИНГ, Стивен, *Кратка повест времена*, Београд: Вулкан.

Извори

- БИБЛИЈА 1993: *Библија*, превели Ђура Даничић и Вук Стеф. Карацић, Београд: Библијско друштво.
- ГЕТЕ 2011: ГЕТЕ, Јохан Волфганг, *Фауст*, превео Бранимир Живојиновић, Београд: Завод за уџбенике.
- DOSTOJEVSKI 1981a: DOSTOJEVSKI, Fjodor, *Braća Karamazovi 1*, preveo Milosav Babović, Beograd: Rad. [orig.] ДОСТОЈЕВСКИ, Фјодор, *Браћа Карамазови 1*, превео

Милосав Бабовић, Београд: Рад.

DOSTOJEVSKI 1981b: DOSTOJEVSKI, Fjodor, *Braća Karamazovi 2*, preveo Milosav Babović, Beograd: Rad. [orig.] ДОСТОЈЕВСКИ, Фјодор, *Браћа Карамазови 2*, превео Милосав Бабовић, Београд: Рад.

НАЂАЂ 2015: НАЂАЂ, Fabris, *Raj na vratima*,

ШЕКСПИР 2003: ШЕКСПИР, Виљем, *Магбет*, превео Светислав Стефановић, Београд: Завод за уџбенике.

ШЕКСПИР 2011: ШЕКСПИР, Вилијам, *Отело*, превео Александар Саша Петровић, Сабрана дела, Београд: Завод за уџбенике, Досије студио.

Igor Simanović

THE IMAGE OF THE FUTURE WORLD AND MAN IN "THE GRAND INQUISITOR" POEM BY F. M. DOSTOEVSKY

Summary

"*The Grand Inquisitor*," one of the central segments of the novel *The Brothers Karamazov*, and indeed of Dostoevsky's entire oeuvre, was written and published nearly 150 years ago. However, it seems that the person best suited to fully comprehend the projection of the "future history of the world and of mankind," as the Grand Inquisitor boldly announces it, is precisely the person of the 21st century, in whose existence all its dimensions have been fully realized. The apocalyptic vision of a future world and of a human being immersed in relentless servitude to the material principle of consumerism – which increasingly draws him away from fundamental spiritual values – is deeply imprinted in the lines of the *Poem*. Guided by a broader framework for understanding Dostoevsky's poetics, which centers around his literary shaping of the dream of bliss, as well as by the philosophical treatise *The Poetics of a Seized World* by Zoran Arsović as a basis for reflection, this paper will point to the places where Dostoevsky clearly reveals and announces a future perspective of humanity – one that escapes the Christian worldview and translates it into the satanic principle of contemporary existence.

Keywords: Dostoevsky, Grand Inquisitor, Christ, devil, future, material/spiritual, freedom, happiness, rebellion